

Desafiant la censura: *Joan Dalla* d'Àngel Guimerà*

Teresa Julio

(Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya)

1. Guerra de Successió als escenaris

Joan Dalla fou l'últim drama escrit per Àngel Guimerà el 1920 i publicat per la Impremta Renaixença el 1921. La peça, de marcada exaltació patriòtica, recrea el setge i la caiguda de Barcelona l'11 de setembre de 1714.

No era la primera vegada que Guimerà s'acostava a l'assetjament de la ciutat comtal per part de les tropes felipistes. A *Mestre Oleguer*, monòleg interpretat per primera vegada per Teodor Bonaplata al Teatre Romea el 5 de maig de 1890,¹ ja recreava la lluita i la mort del protagonista, un constructor de carros, que s'enfilava a una de les barricades del barri de la Ribera en els darrers moments de resistència de la ciutat.

Tampoc no seria l'última vegada que aquest tema apareixeria a la literatura dramàtica catalana. Per commemorar la celebració del Tricentenari de la caiguda de Barcelona, el Centre de Documentació i Museu de les Arts Escèniques (MAE) ha preparat una guia on es recullen les peces de teatre que tenen com a tema la Guerra de Successió. De la llista, destaca la primera composició que es conserva, *El sitio de Barcelona y fuga del duque de Anjou*, de Josep Ribes, datada de 1706, vuit anys abans de la caiguda definitiva de la ciutat. Però, és des de la segona meitat del XIX fins a la II República quan el patriotisme

* Aquest article forma part de les activitats del Grup d'Estudis de Gènere: Traducció, Literatura, Història i Comunicació (GETLIHC) (2014 SGR 62) de la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya (UVic-UCC), C. de la Laura, 13, 08500, Vic, Spain. Julio, Teresa: Codi ORCID: 0000-0003-2966-9288

1. L'obra va aparèixer publicada el 15 d'agost de 1890 a la *Il·lustració Catalana*, p. 238-239.

catalanista enfonsat per la superioritat borbònica pren gran empenya, amb un total de 14 composicions: *El conceller en cap, o sea, sitio y rendición de Barcelona en tiempo de Felipe V* (1848), de Josep Pers i Ricart; *Un quefe de la Coronela* (1867), d'Antoni Ferrer i Codina; *Les dues nobleses* (1867), de Ramon Bordas; *Bach de Roda* (1868), de Francesc Pelai Briz; *Lo darrer català* (1880), d'Antoni de Bofarull; *Sota terra* (1882), de Frederic Soler; *Mestre Oleguer* (1890), d'Àngel Guimerà; *L'últim conceller Rafel de Casanova* (1892), de Joaquim Ayné Rabell; *Lo forjador d'acer* (1901), de Pau Guiteras i Pau Rosés; *L'hereu de la Força* (1913), de Josep Baucells Pla; *La cançó dels catalans* (1921), de Víctor Mora; *Joan Dalla* (1921), d'Àngel Guimerà; *Onze de Setembre* (1922), de Tomàs Ribas i Julià; *El fossar de les moreres* (1933), de Frederic Soler.²

Tema tabú durant el franquisme, reapareix el 1977 de la mà de Guillem-Jordi Graells a *Onze de setembre*. Entrats ja en el segle XXI, només trobem pròpiament dues peces dramàtiques del mateix any, 2013: *Auca del born*, de Jordi Casanovas, i *Casanova en directe*, de Marc Artigau. Juntament amb aquestes obres teatrals, a escena es representen espectacles d'allò més variats, com l'òpera *1714. Món de guerres* (2004), amb llibret d'Albert Mestre, i, tot aprofitant la commemoració del Tricentenari de la desfeta, l'espectacle de dansa *1714. Diari d'una esperança* (2011), de Mònica Clarena; els musicals *1714. Crònica d'un setge* (2013), de Macià G. Olivella, i *Onze.Nou.CATorze* (2013), de Víctor Alexandre, Roger Cònsul i Pere Planella, i per acabar, l'espectacle interactiu multimèdia, protagonitzat per La Fura dels Baus, *M.U.R.S.* (2014).

2. *Joan Dalla* i la censura

La companyia comicodramàtica del director i actor Jaume Borràs (1873-1949) tenia previst estrenar *Joan Dalla* de Guimerà el dimarts 11 de gener de 1921 al Teatre Novetats de Barcelona. Des del cap de setmana anterior venien apareixent a la premsa els anuncis de l'estrena de l'última obra del pare de l'escena catalana, uns anuncis que

2. A aquesta llista, Sunyer (2014) afegeix *Les heures del mas* (1869) i *El ferrer del tall* (1874), de Frederic Soler.

fins i tot es poden llegir als diaris matutins del mateix dia 11 de gener. Semblava que el vent bufava de cara. Tot era a punt per aquella estrena per a la qual s'havien seleccionat fins i tot els millors escenògrafs de l'època. Res no feia presagiar el que poques hores després s'esdevindria: la suspensió de l'espectacle per ordre del governador civil i militar, don Severiano Martínez Anido. La notícia va córrer com la pólvora i els diaris a les seves edicions del vespre ja anunciaven la decisió presa per la primera força militar de Catalunya. A partir d'aquell dia, al Novetats es programarien balls de màscares i l'actuació d'una companyia de Circ Eqüestre.

La suspensió definitiva la comunicà l'endemà a la tarda el secretari del governador civil, el coronel Juan Oller Piñol: «En el gobierno civil manifestaron ayer tarde que la suspensión de la obra de Guimerà *Joan Dalla* tiene carácter definitivo» (*La Vanguardia*, 13/01/1921, p. 10). De la notícia se'n fan ressò les publicacions catalanes i madrilenyes, però la que, curiosament, li dedica un espai més ampli és *La Voz*, «diario independiente de la noche», segons diu la capçalera del rotatiu, que s'editava a la capital:

En cuanto a la suspensión del estreno de *Juan Dalla*, obra de Guimerà, dijo el señor Oller que era definitiva, por lo menos mientras el Sr. Martínez Anido fuese gobernador. Aquí —añadió— examinamos la obra y convinimos en que no era conveniente su representación. Esto no importa para que se representen otras obras del mismo insigne dramaturgo, a quien el gobernador civil admira sinceramente. (12/01/1921, p. 4)

Aquesta actitud despòtica i autoritària responia al tarannà de don Severiano Martínez Anido (1862-1938), una sinistra figura, coneguda amb el sobrenom de «el sanguinario gobernador de Melilla» (Thomas, 1985: 44), que faria de la crueltat i la repressió la seva bandera:

Así actuó [...] aplicando soluciones militares para problemas políticos. El resultado de esta acción fue el reguero de sangre que acompañó toda su trayectoria profesional desde el momento que en 1919 se convirtió en gobernador militar de Barcelona hasta su muerte en 1938. (Muñoz Bolaños, 2013: 15-16)

El seu nomenament com a governador militar de Barcelona el 12 de febrer de 1919 responia a la urgent necessitat del govern de Madrid de posar ordre en una Barcelona convulsa, que bullia amb tres problemes candents: el militar, amb les Junes de Defensa que volien revisar els ascensos per mèrits de guerra que, segons elles, perjudicaven els oficials peninsulars; el nacionalista, amb l'autonomia per Catalunya promesa per Francesc Cambó i la Lliga Regionalista; i el social, amb les pèssimes condicions dels obrers, la repressió dels sindicats, la virulència anarquista de la CNT i el pistolisme.

Destinar Martínez Anido al front de la revoltada ciutat comtal era una decisió molt meditada pel govern central ja que assegurava, gràcies a la mà fèrria del general, l'ordre públic i la unitat d'Espanya. Ja sabien que Martínez Anido no s'estaria per sedicions militars ni per pactes amb sindicalistes i, molt menys, per pretensions nacionalistes.³

Les reaccions no es van fer esperar i l'endemà a *La Publicidad*, a l'edició de nit, apareixia la crònica «No solo de pan viven los catalanes», on es denunciava la suspensió de l'estrena i la ferida que aquesta havia suposat en l'orgull de l'esperit nacionalista català:

Ayer sucedió algo en Barcelona que fue tan comentado por nuestros ciudadanos como la cuestión de las subsistencias [...] la suspensión del estreno del drama histórico *Joan Dalla*, de don Angel Guimerà que debía ser puesto en escena en el Teatro de Novedades. Y los comentarios no tenían precisamente un carácter literario. En ellos palpitaba el problema esencial de Cataluña, vivo a través de todas las crisis, convulsiones y acontecimientos [...]

Se hará bien en no olvidar que, aun en medio de las mayores angustias, el pueblo de Cataluña, y particularmente el pueblo de Barcelona, ama entrañablemente, con amor que nada ni nadie puede atenuar ni hacer olvidar, el ideal patriótico de nuestra tierra. En los mercados y tiendas hay planteado el problema de nuestro alimento corporal. En un teatro, o en una sala de conciertos, o en un libro, o en una ins-

3. De fet, Martínez Anido va arribar a Catalunya amb el càrrec de governador militar i, fent ús de la seva autoritat, i amb connivència amb l'alcalde don Antonio Martínez Domingo i l'entitat Fomento del Trabajo Nacional, formada per empresaris catalans, va fer fora al governador civil don Federico Carlos Bas Várallo al novembre de 1920 per la seva política conciliadora amb els anarquistes, i es va apropiat del càrrec.

titución, hay planteado el problema de nuestro alimento espiritual. No solo de pan viven los catalanes. (12/01/1921, p. 1)

Sort en va tenir aquest cronista anònim per donar la seva opinió, perquè tres dies més tard, l'article de Josep M. Millàs-Raurell titulat «La valor nacional de Guimerà» (*La Publicidad*, 15/01/1921, p. 6), on teòricament parlava de l'argument del *Joan Dalla*, va ser censurat i les dues columnes i mitja que ocupava apareixien en blanc. El censor només va deixar publicar el títol, la primera frase i la caricatura del dramaturg.

Mentrestant, a Madrid celebraven entusiàsticament la decisió de Martínez Anido i es llepaven els dits amb aquest cop d'autoritat:

Pero ahí está un gobernador que si no tolera que los sindicalistas perturben y aterroricen a la ciudad, ni que los vendedores de comestibles nos roben descaradamente, tampoco se halla dispuesto a que los nacionalistas escandalicen por nuestras calles y pongan en entredicho la dignidad nacional con actos y gritos soeces y subversivos [...] Con un gobernador como el que tenemos, nadie va a moverse aquí para nada. (*El Imparcial*, 23/01/1921)

La crònica arremetia contra una colla de catalans amb anhels patriòtics i un Guimerà que per raons d'edat ja no donava més de si i presentava símptomes de demència senil:

Don Ángel Guimerá, nuestro excelso poeta, frisa en los ochenta años. Su cuerpo flaquea, su espíritu claudica. Ya no es el hombre de *Mar y cielo* y *Tierra baja* [...] Dándose cuenta de que para la inteligencia y la inspiración no se llega impunemente a octogenario, y no queriendo renunciar, por otra parte, a los halagos de un público que le es incondicionalmente adicto, no por sus méritos de poeta y de dramaturgo, sino por su antigua filiación separatista, don Ángel Guimerá ha pensado reverdecer los marchitos laureles escribiendo obras de carácter político y patriótico, que cuando cuentan con un ambiente propicio y un público adecuado tienen seguro el éxito y la permanencia en el cartel durante una temporada. (*El Imparcial*, 23/01/1921, p. 3).

El text apareixia signat per un assidu col·laborador d'*El Imparcial*, Adolfo Marsillach —avi de l'homònim actor i director de teatre—, que des de la seva columna «De nuestro redactor en Barcelona», s'esplaiava habitualment i de manera furibunda contra el catalanisme i

les seves manifestacions reivindicatives. Continuant amb l'article, afirmava que: «De *Joan Dalla*, como obra dramática, tenemos muy malos informes, pero como veneno separatista se nos ha asegurado que es de los más activos y violentos» (*El Imparcial*, 23/01/1921, p. 3). Un mes més tard, el mateix periodista amb idèntics arguments assenyalava:

Viejo y agotado, pero sin renunciar a la liquidación trimestral y al aplauso que fácilmente arranca a un público que le es adicto, el bueno de don Ángel, que por su mucha edad no puede ya producir obras como *Mar y cielo*, tuvo la desgraciada ocurrencia, indigna de sus prestigios, de sacar partido de la exacerbación catalanera cultivando la baja y fácil — en Cataluña y en el momento actual — literatura dramático-patriotería [...] Tanto por su finalidad como por lo atrevido de algunas frases que Guimerá pone en boca de sus personajes, esta obra estaba destinada a promover escándalos en el teatro y en la vía pública. (*El Imparcial*, 23/04/1921, p. 5)

Quan un any més tard, des del mirador del diari per al que escrivia, Marsillach fa un balanç de la temporada teatral anterior, parla de les pèrdues econòmiques de la companyia que havia d'haver ocupat el Teatre Novetats i diu:

La única salvación de esta compañía era el estreno de *Joan Dalla*, que el gobernador no ha dejado representar por miedo a escándalos callejeros. Nos parece que el gobernador ha pecado de precavido [...] Esta obra separatista hubiera ocasionado algún alboroto el día del estreno, pero para estos casos está la policía. (*El Imparcial*, 25/03/1922, p. 3)

Per conveniències polítiques, i no tant per la seva dura actuació repressiva, i encara que comptant amb el suport del rei Alfons XIII i els empresaris i grups conservadors de Barcelona, Martínez Anido és destituït del seu càrrec de governador civil i militar el 24 d'octubre de 1922.

Nou anys més tard de la suspensió de l'estrena del *Joan Dalla*, concretament el 29 de març de 1930, el flamant empresari del Romea don Manuel Pérez de Rozas s'adreça al també recent arribat governador civil de Barcelona i capità general de Catalunya, don Ignasi Maria Despujol i de Sabater (1867-1959), per demanar permís per representar la darrera obra escrita per Guimerà. Aquest governador tampoc

no va autoritzar la representació «por considerar que los actuales momentos no son propicios para ello.» (*La Vanguardia*, 29/03/1930, p. 6). El *Joan Dalla* tornava a restar entre les polsoses lleixes del teatre.

El 14 d'abril de 1931 es proclama la II República Espanyola, i un mes més tard els diaris comencen a anunciar la propera estrena de *Joan Dalla*: «Solemne acontecimiento. La obra de Àngel Guimerà que la Dictadura no dejó estrenar» (*La Vanguardia*, 17/05/1931) o «Rigorosamente prohibida per la Dictadura» (*La Vanguardia*, 21/05/1931) eren reclams apareguts a la premsa:

Está justificada la ansiedad por conocer la obra póstuma [*sic*] de don Àngel Guimerà, *Joan Dalla*.

Tiempo atrás, cuando se anunció su estreno, y estando vendido todo el teatro, vino la orden de suspensión y hubo de aplazarse. Ahora, Jaime Borrás, autorizado por la familia de don Àngel Guimerà, estrenará mañana esa obra en el Español.

Encarna el protagonista, el Joan Dalla, Jaime Borrás, elegido por el autor como el único que podía darle vida y realidad efectivas. (*La Vanguardia*, 21/05/1931, p. 9)

Davant la lògica expectació que s'havia creat a l'entorn de l'obra, la companyia de Jaume Borràs, amb la senyoreta Lliteras i la sra. Valentí, i els srs. Roura Munt, i Perelló, estrena la peça al Teatre Espanyol el 22 de maig de 1931 amb un èxit aclaparador.

L'obra es va representar per diverses ciutats catalanes, tant per companyies professionals com amateurs al llarg d'aquest 1931: Barcelona (Gran Teatre Espanyol, 22-25/05/1931), Barcelona (Teatre del Bosc, 29/05/1931), Hospitalet de Llobregat (Local d'Esquerra Republicana, 04/06/1931), Berga (06/07/1931), Palamós (09/07/1931), Llagostera (Teatre Llagosterenc, 25/07/1931), El Vendrell (Centre Vendrellenc, 26/07/1931), Solsona (Teatre Setelis, 29/07/1931), Artés (02/08/1931), Tàrraga (Teatre Ateneu, 22/08/1931), Barcelona (Teatre Foment Martinenc, 10/09/1931), Barcelona (Novetats, novembre de 1931). Anys després, tornaria a representar-se a Barcelona, a l'Agrupació Musical Montserrat (25/06/1933) i a l'Orfeó Gracienc (11/09/1938).

Havien calgut deu anys i dos mesos i mig, deu governadors civils, la caiguda d'un rei i l'arribada de la II República perquè el *Joan Dalla* de Guimerà pogués ser representat per primera vegada als escenaris

barcelonins. Potser cal assenyalar, com a dada curiosa, que el governador civil que sí va permetre l'estrena de l'obra no va ser altre que don Lluís Companys i Jover, més endavant president de la Generalitat de Catalunya, entre 1934 i 1940.⁴

3. Desafiant la censura: el cas de Montblanc, 1921

El 1918, un apassionat home de teatre i catalanista de mena, Josep Maria Poblet i Guarro (1897-1980), juntament amb un grup d'amics funden al seu poble, Montblanc, l'associació «Joventut Nacionalista», entitat patriòtica on se celebraven conferències, vetllades i representacions teatrals, que, per raons d'espai, s'executaven al Cinema Jardí, «un espai inhòspit i esbalandrat, on férem les primeres representacions, fugint del repertori en vers, i decantant-nos per les comèdies recentment estrenades a Barcelona. » (Poblet, 1976: 83).

Aquest grup d'aficionats que remenava entre les cartelleres teatrals de la ciutat comtal per tal de portar novetats a la vida teatral de la vila es va assabentar que *Joan Dalla* de Guimerà, l'estrena de la qual era prevista per al gener de 1921, havia estat prohibida per ordre del governador civil. Amb l'ansia que tenia la Joventut Nacionalista de consolidar el seu projecte catalanista a la Conca de Barberà, es va posar en contacte amb el dramaturg per demanar-li permís per estrenar l'obra a Montblanc (Ferrer i Puig, 2003). La sorpresa de Poblet i la seva colla d'amics arribà quan Guimerà no només acceptà la proposta de la Joventut, sinó que prometé la seva presència al poble el dia de l'estrena.

L'arribada de l'insigne pare de les lletres catalanes al llavors petit i tranquil poble de Montblanc el 27 de març de 1921, diumenge de Pasqua, suposà tot un esdeveniment històric. A l'estació anaren a rebre'l totes les autoritats civils, judicials i eclesiàstiques, i les entitats i associacions més representatives del poble i la comarca. Com ens detalla el setmanari *La Nova Conca*:

4. Companys només va ocupar el càrrec de governador civil de Barcelona entre el 24 d'abril de 1931 i el juny d'aquell mateix any, moment en què dimiteix per reprendre la seva tasca com a polític i preparar-se per la imminent campanya electoral a les Corts Constituents.

L'avinguda d'aquest home il·lustre de Catalunya a la nostra vila, ha estat una gran festa d'homenatge patriòtic. Abans de les quatre de la tarda, els voltants de l'estació, carrer d'Aguiló de Ribé i indrets de la plaça d'En Prat de la Riba, anaven agombolant-se de gent. A rebre'l hi anà en comitiva oficial tot lo representatiu de la vila. L'Ajuntament en corporació — dels deu regidors que es trobaven al poble, hi anaren nou —, les autoritats judicials i eclesiàstiques, l'Orfeó Montblanquí, Joventut Nacionalista, Joventut Tradicionalista, amb bandera, el pendó del cor «El Pensament», portat per nois cantaires amb barretines vermelles i la junta, representacions de les societats recreatives «L'Artesana» i «El Fomento», representacions del Banco di Roma, Banc de Reus, Banc de Valls, del Sindicat de Vinyaters, Redacció de LA NOVA CONCA, i demés personalitats del comerç, la indústria i l'agricultura. (02/04/1921)

La recepció oficial es féu a l'Ajuntament, on l'alcalde, en Jaume Foguet i March, li donà la benvinguda, s'intercanviaren parlaments i se li feren regals i ofrenes de flors per part de les pubilles de la vila. A la plaça s'hi van ajuntar no només el poble en peça, sinó també delegacions de tota la província: d'Espluga, La Riba, Barberà, Solivella, Vilavert, Sarreal, Riudoms, Blancafort, Falset, Reus, Tarragona... Al vespre, tot era a punt de començar. El centre de la Joventut Nacionalista bullia, les entrades estaven esgotades des de feia temps, i la sala, plena de gom a gom, rebia un Guimerà octogenari que veuria finalment el seu Dalla a l'escenari.

L'èxit no va tenir precedents i, fins i tot, estava prevista una altra representació, per l'endemà a les quatre de la tarda, però, inesperadament, s'albiraren problemes. Aquell fervor patriòtic desencadenat a Montblanc no va ser del gust d'algun vilatà que s'apressà a dirigir-se al governador civil de Tarragona per tal d'aturar-lo:

A l'endemà i en ocasió de trobar-se realitzant la visita a Poblet l'il·lustre autor i les autoritats de Montblanc i personalitats, fou avisat per telèfon l'alcalde en Jaume Foguet, en forma que deixà endevinat que s'hi havia ficat algun mal disseny en gent poc amiga de les nostres coses, produint una ordre de suspensió del *Joan Dalla*, la segona representació del qual havia de començar aquella tarda a les quatre. De la tornada a la vila, es sabé que la temença era fundada i que, efectivament, el governador de la província de Tarragona havia suspès la representació per raó d'ordre públic. Per fortuna, el coratge i la prudència de l'excel·lent amic nostre i ferm català, el jove alcalde senyor

Foguet, salvà la situació, car ell manifestà que responia personalment de l'ordre.

Sota aquesta garantia, el governador retirà l'ordre de suspensió. (*La Veu de Catalunya*, 29/03/1921, p. 8).

La decisiva intercessió de l'alcalde Jaume Foguet salvà la representació, i la segona prohibició del *Joan Dalla* quedà en un ensurt. Segons ens informa Ferrer i Puig (2003: 29), l'obra tornà a pujar a l'escenari de la Joventut Nacionalista de Montblanc per commemorar la Diada de l'11 de setembre de 1921, però només es representà el segon acte.

De la gesta del poble montblanquí se'n féu ressò la premsa (*La Veu de Catalunya*, *La Nova Conca*, etc.) i algunes revistes literàries, com *D'Ací i d'Allà*, que li dedicà un espai en el magazine del mes d'abril, on publicà una fotografia del grup d'actors amateurs envoltant Guimerà, amb el següent peu de foto:

Darrerament ha estat estrenada a Montblanch la cèlebre última producció de l'Àngel Guimerà *Joan Dalla*, a càrrec de la Joventut Nacionalista d'aquella població, constituint una diada, el record de la qual perdurarà com una data singular. Aquesta benemèrita entitat i el seu quadre d'aficionats podran enorgullir-se d'haver sigut els que per primera vegada hauran revelat davant del públic català la darrera producció del gloriós poeta. (abril, 1921).

Aquesta companyia que havia d'enorgullir-se estava formada per Manuel Ferrer (Joan Dalla), Teresa Calvet (Laia), Josep M. Maseras (Severet), Josep Vendell (duc de Berwick), Feliu Vives (Coronel Ferrer), Macià Escoté (comte de Bar), Macià Poblet (Duran), Ramon Roselló (Oliver), Josep Vendrell (Rafel Casanovas), Josep M. Poblet (Gervasi), Ramon Guarro (Francisco), Josep Figuerola (Blai), Ferran Serret (Comte de Plasència), Antoni Iborra (Julià), Alexandre Escayola (Oficial Ordenança) i Jaume Guarro (Oficial de Cavalleria). La decoració va córrer a càrrec de l'artista Ismael Balanyà.

Diversos petits pobles de Catalunya seguiren l'exemple montblanquí, i el *Joan Dalla* es convertí en un símbol de catalanitat i en un desafiament a l'autoritat. Manresa (13/05/1921), Malgrat de Mar (29/06/1921) i Santa Coloma de Queralt (23-25/08/1921) obriren les portes dels seus teatres i hi acolliren la darrera obra de, com assenyala el setmanari *La Nova Conca*, «el venerable patriarca del Renai-

xement de Catalunya» (26/03/1921, p. 2), tot esperant que la llarga i ferma mà del governador civil de Barcelona don Severiano Martínez Anido no hi arribés.

4. Bibliografia

- ANGUERA, Pere (2008). *L'Onze de Setembre. Història de la Diada (1886-1938)*. Barcelona: Centre d'Història Contemporània de Catalunya / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRER I PUIG, Jaume (2003). *El teatre de Josep Maria Poble*. Montblanc: Museu Arxiu de Montblanc.
- MAE (2014). «Guia del Tricentenari». <http://cdmae.cat/ca/tricentenari-presentacio>. [consultat el 15-09-2014].
- MUÑOZ BOLAÑOS, Roberto (2013). *Severiano Martínez Anido (1862-1937). Militar y represor*. Anatomía de la Historia. Es pot consultar en línia: http://www.academia.edu/6046949/Severiano_Mart%C3%ADnez_Anido_1862-1937_Militar_y_represor.
- POBLET, Josep Maria (1976). *Memòries d'un rodamón*. Barcelona: Editorial Pòrtic.
- SUNYER, Magí (2014). «La Guerra de Successió en la literatura catalana». *Revista de Catalunya*, núm. 287, p. 74-84.
- THOMAS, Hugh (1985). *La guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Grijalbo.